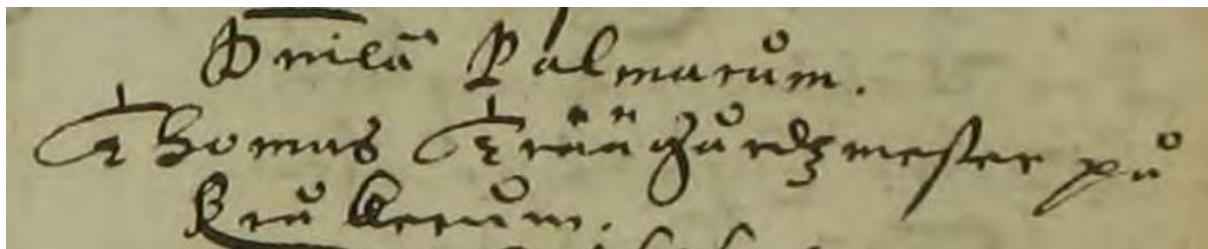

Thomas Trädgårdsmästare på Kråkerum – en främmande i Mönsteråsbygden på 1600-talet - Jonny Nilsson, 2016.

En olycka

Palmsöndagen 1647 begravdes Thomas Trädgårdsmästare på Kråkerum.¹ Det vet vi tack vare en knapphändig notis i Mönsterås dödbok nedtecknad av kyrkoherde Petrus Munsterus. Där hade våra kunskaper om trädgårdsmästaren på det anrika herresätet kunnat ta slut. Om det inte vore för att lotsen Per Nilsson på Vällö en sensommardag 1642 hade råkat slinta med yxan och satt den i knäet.

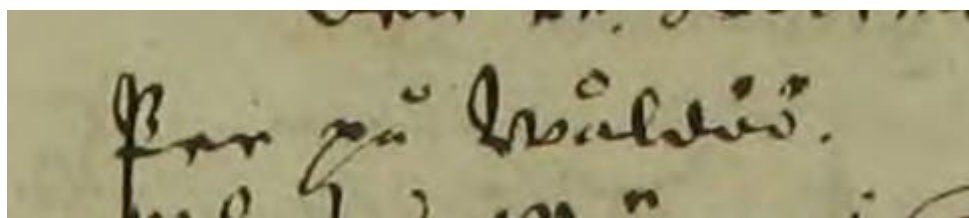
På Palmsöndagen 1647 begravdes Thomas Trädgårdsmästare på Kråkerum

Per Nilsson var vid olyckan nybliven familjefader. 1640 fick han och hustrun Maried sitt första och enda barn och det är troligt att de hade gift sig något år dessförinnan.²

På den tiden var det svårt, för att inte säga omöjligt, att finna läkare i bygden. Sedan Gustav Vasa hade låtit avveckla klostren på 1500-talet hade landet dränerats på sjukvårdskunniga människor och befolkningen var på det hela taget hänvisad till kloka gummor och gubbar på landsbygden som med hopkok av örter, och ibland magi, försökte bota den sjuke. Det är först på 1600-talet som vi fick en antydning till läkarvetenskap i Sverige, men på landsbygden härskade ännu kvacksalveriet.

Per Nilsson fick således anlita den som han trodde hade bäst möjligheter att få bukt med det djupa såret, närmare bestämt trädgårdsmästare Thomas på Kråkerum som hade rykte om sig att vara insatt i läkekonsten.

Såret ville emellertid inte läka och två veckor efter behandlingen roddes Per över viken in till Mönsterås köping där han blev inhytt hos sin halvbror Lars Steensson i ett hus tillhörigt Kalmarsborgaren Anders Bengtsson.³ Där blev han liggande med ett illaluktande svart ruttet ben till dess han avled efter nio veckors outhärligt lidande.

I november 1642 avled Per på Vällö (Wäldö) i sviterna efter en olycka med en yxa.

Men historien slutar inte där. Den tragiska olyckan med yxan skulle få en fortsättning.

¹ Palmsöndagen infaller söndagen före påsk.

² Mönsterås församlings vigselböcker börjar 1635, men åren 1638-1641 saknas.

³ Mönsterås var sedan 1620 lydköping under Kalmar.

I häradsrätten

I februari 1643 tvingades trädgårdsmästare Thomas inställa sig på vintertinget i Stranda häradsrätt, stämd av Per Nilssons änka Maried, anklagad för att inte rätt ha brukat sitt ämbete och därigenom varit vållande till Pers död.

Thomas förnekade brott och menade att han var helt oskyldig. Han hade bara gjort sin plikt och försökt hjälpa. Två gånger hade han fått tillstånd av gårdsfogden Lars Uddsson att lämna Kråkerum för att bistå Per, men han var så illa huggen att inga läkekonster kunde hjälpa.

För att styrka att han hade goda kunskaper på området, visade han upp två brev från Skänninge daterade 1638 och 1634 som vittnade om att han med framgång hade läkt människor. Därutöver uppvisade han en del andra vitsord och vittnesskrifter. Rätten hade emellertid svårt att urskilja vilka som undertecknat handlingarna eftersom skriften var så otydlig, något som Thomas sa berodde på att han föregående vinter hade ramlat i sjön mellan Åsen⁴ och Kråkerum så att skrifterna tagit skada av vätan.

Rättegången fortsatte med att Thomas fick berätta om hur han hade genomfört behandlingen. Att utgångsläget inte var optimalt förstår vi av att det redan hade gått åtta dagar sedan olyckan när Thomas träffade Per första gången. Såret hade redan hunnit bli svart och vätskade.

För att stoppa ledvattnet (ledvätskan) hade han använt linskav⁵ som han band med tre gånger, och då hade flödet avstannat. Såret hade varit brunt och illaluktande och hela låret var svullet. För att försöka råda bot på det hade han kokat ihop en blandning av ättika och vinterrågmjöl och strukit det på ett kläde som han lagt omkring såret. Till själva såret gjorde han balsam av vax och lade på, men det ville inte fastna så han rev bort omslaget. Därutöver använde han en salva av gammalt fläsk och ål som han smörjde omkring såret. Änkan påtalade att han också hade använt eklöv för att dra ut svullnaden, något som Thomas inte nekade till.⁶

Därefter var det dags för Thomas att för rättens ledamöter berätta om sin bakgrund. Han sade sig vara född i Flensburg i Holstein som vid denna tid tillhörde Danmark. Det var där han hade lärt sig trädgårdsmästarkonsten av mästern Hindrick. En tid därefter hade han lärt sig barberarkonsten av mästern Jacob i Sönderborg i Danmark, men det yrket hade han snart övergett för att under tre år tjäna som trädgårdsdräng hos en fru Anna.

Därefter flyttade han till konungens trädgårdsmästare Erich Jonsson i Köpenhamn där han under två år lärde sig trädgårdsmästarkonsten. Sedan begav han sig till Helsingör och tjänade konungens trädgårdsmästare Göran Hansson i tre år. Därefter var han trädgårdsmästare hos adelsman Göran Bille i fyra år.⁷ Dessa tjänster hade han innan "konungen i Danmark förde krig i Tyskland", det vill säga före 1620-talets andra hälft.

Sedan begav han sig till Sverige och den svenske adelsmannen Mats Persson på Högalid i Västra Götaland, där han tjänade ungefär 14 år.⁸

---

⁴ Åsen var en allmänt förekommande benämning på Mönsterås.

⁵ Linskav var uppristat linne som användes vid omläggning av sår.

⁶ Att lägga eklöv på sår är en klassisk metod inom naturmedicin som anses påskynda sårets läkning.

⁷ Bille var en gammal dansk adelsätt från Skåne. Skåne tillhörde Danmark fram till 1658.

⁸ Troligen avses Mats Persson (Store) till Högalid, Ambjörnarpes sn, Kinds härad. Död där 1654.

Sista tjänsten innan han kom till Kråkerum var hos borgmästaren Anders Jönsson i Skänninge där han återupptog barberarkonsten.⁹ Han berättade också att han ifjol hade skurit bort en stor växt på en piga och att hon hade blivit återställd igen. Huruvida detta skedde i Mönsteråsbygden eller i Skänninge framgår inte, men vi vet att Thomas befann sig i Skänninge 1638 och på Kråkerum 1642. Det kringflackande livet som trädgårdsmästare var inget ovanligt för yrket.

Trädgårdsmästare arbetade i de flesta fall på adelsgoods där de största trädgårdarna eller parkerna fanns. Under 1600-talet utvecklades den svenska trädgårdskonsten och adelns trädgårdsanläggningar blev större och rikare, sannolikt genom ökade kontakter med utlandet. Trädgårdsodlingar blev nu en viktig del bland eliten då trädgårdarna även användes vid representation och fester. Kunskapen fanns emellertid sällan inom landet och många trädgårdsmästare rekryterades från utlandet.

I en skrift om lantushållning från tiden skriver riksrådet och friherren Schering Rosenhane (1609-1663) att: "Trädgårdsskötsel är den ädlaste och lustigaste handtering, som en adelsman uppå landet kan förlusta sig med, och är en trädgård vid en sätesgård så nödig och prydelig, att den förutan, synes gården som en bondegård, och mister husbonden mången lustig stund och tidsfördrif för sig och sina vänner och mången godbisen uti köket och på sitt bord, som trädgården eljest med sig bringar. Och hvad en trä- eller kryddgård synes något kostar, så betalar han det igen med sin prydnad och goda tidsfördrif för sin herre."¹⁰

Till en riktig trädgård fordrades fyra kvarter för fruktträd, köksväxter, blomster och läkedomörter. De senare användes i olika medicinska syften för både människor och djur och för att destillera hälsodrycker.

Vi får förstå oss att Thomas ansvarade för trädgårdar som innehöll både äpplen, päron, morötter, vitkål, bladkål, röd- och purjolök, rättikor, dill, rotpersilja, körsbär, plommon, vinbär, gröna ärtor, törnosor, fänkål, fläderblommor, gurkört och vita liljor, för att bara nämna något.

---

⁹ Anders Jönsson var borgmästare i Skänninge, bland annat åren 1633-1647.

¹⁰ Rosenhane, Schering, *Oeconomia*. Lychnos-bibliotek, Uppsala: Lärdomshistoriska samf, 1944. red: Torsten Lagerstedt.

Engelsk trädgårdsmästare 1607. (Bilden från engelska Google).

Thomas var trädgårdsmästare på ett Kråkerum där Bielkeättens era på närmare 300 år nu gick mot sitt slut. 1638 hade Sten Svantesson, den siste manlige representanten av släkten Bielke som innehade Kråkerum, avlidit. Eftersom Sten var barnlös ärvdes egendomen av hans syster, änkefru Christina Sigrid Bielke, som sedan hade godset i sin ägo fram till sin död 1645 då sonen Gustaf Banér ärvde henne.

Del av den äldsta kända kartan över Kråkerum från 1729. Trädgården låg då, liksom på 1600-talet, med all sannolikhet i direkt anslutning till huvudbyggnaden, men kan möjligen även ha sträckt sig ner mot den då befintliga väderkvarnen.

Under rättens förhör med Thomas framkom alltså att han inte bara var trädgårdsmästare, utan också barberare, något som uppenbarligen Ortsbefolkningen kände till.

Barberarna utgjorde sedan 1571 ett eget skrå i de svenska städerna och skulle sköta människors hår och skägg, samt i någon mån bidra till människors hygien genom badarverksamhet. Eftersom barberarna hade skarpa instrument som rakknivar fick de också behandla sår och skador där kniven behövdes för läkning. De skulle slå åder, skära upp bölder, förbinda färskt sår, lägga salvor och omslag, dra ut

tänder, spjåla benbrott, amputera lemmar - kort sagt all blodig och kladdig sjukvård. De mycket få läkare som fanns i landet sysslade med invärtesmedicin och fick inte utföra barberarsysslor. Barberarna fyllde också en viktig funktion under krig då de medföljde styrkorna och bistod med fältsjukvård.

Sjukvården i Sverige var vid denna tid mycket primitiv, och de mediciner som användes var ofta farligare än de sjukdomar man drabbades av. Medikamenterna var ofta avkok på örter. Åderlåtningar och lavemang var också vanliga behandlingsmetoder. Det fanns även en folklig läkekonst som främst behärskades av kvinnor, och de använde sig av naturmediciner gjorda av ämnen från växt- och djurriket.

En barberare skulle inte bara klippa skägg och hår. (Bilden från www.havensalon.com)

Att Thomas kom från Danmarks gränsområden mot Tyskland var förmodligen inget som väckte uppseende. De flesta barberare var länge tyskar eller holländare. Det var inte ovanligt att tyska gesäller tillbringade en del av sin vandringstid i Sverige för att sedan återvända som färdiga mästare.

Att det fanns vissa beröringspunkter mellan en trädgårdsmästare och en barberare är uppenbart. Båda hanterade vassa redskap och båda var verksamma med örter. Så att behärska båda konsterna var säkert en favör och troligen något som Kråkerums innehavare var högst medveten om när Thomas togs i tjänst.

Eftersom rätten nu hade klarlagt att Thomas var barberare och förväntades kunna läka sår frågade de varför han inte hade gjort den nu döde Per Nilsson återställd. Thomas svarade att han inte hade gett några löften om att göra honom frisk, utan bara lovat göra sitt bästa. Men såret hade redan varit fördärvat och "han (Per) beskylte mig intet till sin död vara vållandes, utan mer tackade mig för mitt

omak och befallte sin hustru giva mig 2 eller 3 riksdaler, men jag fick intet mer än 1 riksdaler och 6 och ½ mark kopparmynt.”¹¹ Detta menade han sig kunna bevisa vara sant.

Rätten hörde sedan Anders Bengtsson på Mönsterås köping i vars hus Per legat sin sista tid i livet. Anders berättade att Pers ben redan var svart och köttet ruttet när han kom och att det luktade illa ända upp till länden. Efter Pers begäran hade han smörjt honom med laxolja och lagt en vaxduk om hans knä. Pers vänner på köpingen hade emellertid stått maktlösa och efter nio veckor hade Anders sett sig tvungen att sända bud efter mästervsen Werner Möllnen ifrån Kalmar.

Werner var också inkallad till tinget och berättade att han hade anlänt till Mönsterås den 3 november 1642, men att han inte hade kunnat hjälpa honom och 12 dagar därefter hade Per dött. Han berättade också att Per strax före sin död hade anklagat Thomas för att vara vållandes till sin död och sagt: ”Gudh förlåte min släkt om de intet fråga huruefter detta förevände”. Per Nilssons bror Lars Steensson och hans hustru Anna hade också varit vittnen till dessa ord, men eftersom de inte var på plats så beslutade rätten att skjuta upp målets avgörande till nästa ting. Rätten underströk att de som med samvetet kunde fria eller fälla Thomas då skulle träda fram, särskilt då Thomas en ”främmande person ähr, som med lagh icke lätteligen kan wärja sig siälf”.

Sommaren 1643 togs fallet upp igen. Per Nilssons änka Marijed hade nu dämpat anklagelserna och tillstod att hon aldrig hade hört sin man skylla Thomas för sin död och inte heller klagat på honom. Det enda hon begärde var att få tillbaka sina penningar, 1 riksdaler och 6 ½ mark kopparmynt, eftersom Thomas inte hade kunnat hjälpa Per till hälsan.

Därefter förhörde den dödes bror Lars Steensson, hans hustru Anna och Erik Håkansson i Mönsterås, vilka med en stämma vittnade att de kvällen innan Pers död hade varit hos honom, och att han då var så svag att ”han intet visste vad han sade och om han talte ett ord visst, så talte han tu ovissa”. De menade att även om han hade sagt ”Gud förlåte dem som hava skämt¹² mig”, så kunde de inte veta om han sa de orden av svaghet eller inte. De hade hur som helst aldrig hört honom anklaga någon. Däremot hade han sagt att han visste att detta hugget skulle draga honom till döden.

Alla förhör var därmed avklarade och tiden var nu inne för rätten att värdera uppgifterna och avkunna sin dom. Thomas kunde lämna häradsrätten som en fri man. Rätten fann inga skäl att fälla honom, även om han blev ålagd att betala tillbaka arvodet till hustru Marijed.

Dödsorsaken

Vad var det då som orsakade Per Nilssons död? Det man i första hand får i åtanke är kallbrand då det är vanligt att bakterier löser upp vävnad och får sår att ruttna och bilda en grönsvart, illaluktande substans just på det sätt som det beskrivs i vittnesmålen. Kanske hade Per drabbats av den värsta formen av kallbrand som kallas gasgangrän. Denna form kan utvecklas i vävnadsskador med större öppna sår som är förorenade med jord. Här finns en bakterie vid namn Clostridium perfringens som formerar sig snabbt i förstörd vävnad med lågt syreinhåll där den producerar vävnadsnedbrytande enzymer och giftämnen, varvid den avger illaluktande gas och dödar de omgivande friska cellerna så att infektionen sprider sig. Giftämnet som bakterierna utsöndrar kan gå över i blodomloppet och där

---

¹¹ Summan motsvarar drygt 500 kr enligt 2015 års konsumentprisindex.

¹² Skämt här i betydelsen skadat, fördärvat.

orsaka en allvarlig blodförgiftning. Om detta visste trädgårdsmästare Thomas förstås ingenting eftersom det skulle dröja till 1674 innan vetenskapsmannen Antonie van Leeuwenhoek för första gången observerade en bakterie. Ordet bakterie introducerades dock först långt senare och det skulle dröja länge innan man fick ökade insikter i hur bakterier orsakar sjukdomar.

En främmande

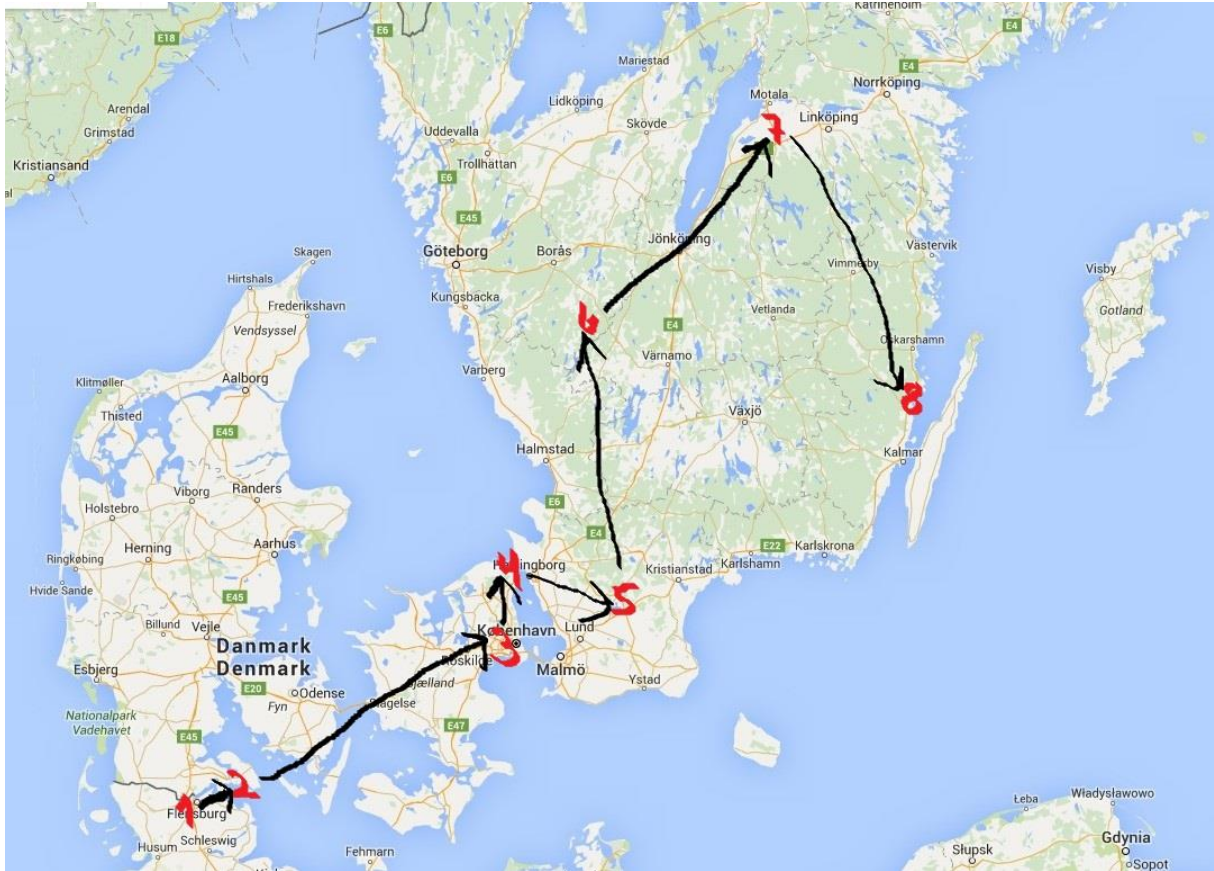
Trädgårdsmästare Thomas betraktades med rättsens egna ord som en främmande person. Inte bara det. Han var kommen från Sveriges ärkefiende Danmark. Likafullt hade han fått förtroendet att handha socknens på sin tid kanske betydelsefullaste trädgård. Uppenbarligen åtnjöt han förtroende både vad gäller trädgårdskonsten och barberarkonsten. Thomas var en person som alldeles uppenbart besatt kompetens som bygden annars hade saknat.

Thomas kan ställas i en lång svensk tradition av selektiv invandring som tillämpades medvetet för att därigenom få in den kompetens som saknades. Ända sedan medeltiden hade man i Sverige varit beroende av utländska män, inte minst tyska köpmän och hantverkare som näppeligen kan överskattas om man vill förstå den svenska ekonomins och handelns utveckling. Senare tillkom nederländska skeppsbyggare och handelsmän, men även fransmän, skottar och valloner – alla med unika färdigheter som saknades inom riket. Utan dessa utlänningar hade Sverige knappast blivit den stormakt man blev på 1600-talet och inte heller utvecklats till en av Europas mest moderna enhetsstater.

Thomas Trädgårdsmästare besatt kunskaper som få av bygdens folk var i besittning av. Den här gången hjälpte det emellertid inte och Kronan fick se sig om efter en ny lots på Vällö. Fyra år senare fick herren till Kråkerum se sig om efter en ny trädgårdsmästare.

Appendix

Thomas tjänstgöringsplatser

1. Flensburg, Holstein, född okänt år, sannolikt omkring 1580. Där lärde han sig trädgårdsmästar-konsten hos Mäster Hindrich.
2. Sönderborg, där lärde han sig barberarkonsten hos Mäster Jacob, okänt år.
- 2b. Okänd ort, trädgårdsdräng hos Fru Anna, ca 1607-1610
3. Köpenhamn, där lärde han sig trädgårdsmästarkonsten hos Erich Jonsson, ca 1610-1612
4. Helsingör, trädgårdsmästare hos kungens trädgårdsmästare Göran Hansson, ca 1612-1615.
5. Okänd ort (ev. i danska Skåne), trädgårdsmästare hos adelsman Jöran Bille, ca 1615-1619.
6. Högalid, Ambjörnarp sn, trädgårdsmästare hos adelsman Mats Persson, ca 1619-1633.
7. Skänninge, barberare hos borgmästare Anders Jönsson, ca 1633-1640.
8. Kråkerum, Mönsterås sn, trädgårdsmästare ca 1640-1647.

Källor

Göta hovrätt, Advokatfiskalens arkiv, Kalmar län, Stranda häradsrätt 1643, (renoverade domböcker)
Institution: Landsarkivet i Vadstena.

Stranda häradsrätts arkiv, 1635-1665. Institution: Landsarkivet i Vadstena.

Mönsterås kyrkoarkiv, dödböcker 1635-1708, C:1. Institution: Landsarkivet i Vadstena.

Litteraturtips

Trädgårdsmästare och trädgårdskonst

Ahrland, Åsa, 2005, Den osynliga handen: trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige.

Blom, Jeanette, 2011, Trädgårdsmästarrollen i Rottneros Park. En studie av en trädgårdsmästares kunskaper och kompetens jämfört med 1700-talets. (Fil. kand-uppsats)

Hobhouse, Penelope, 2004, Trädgårdskonstens historia 3000 år.

Rosenhane, Schering, Oeconomia, 1944 (1600-talet), red: Torsten Lagerstedt. Uppsala: Lärdomshistoriska samf.

Svensk trädgårdskonst under 400 år, 2000, red: Thornbjörn Andersson, Tove Jonstoj, Kjell Lundquist.

Barberare och sjukvård

Blom, Thomas, Ett yrke med anor, i: Populär Historia 2015:5.

Drott, Christer, Från blodstillandets tidiga historia till Peangen, i: Svensk kirurgi 2010:2.

Gustafsson, Jan, Botare och folkmedicin, i: Människan och naturen: entobiologi i Sverige; 2001:1.

Henriksson, Johannes, 1975 (1911), Växterna i de gamlas föreställningar, seder och bruk.

Hewes, Nils, 1984 (1939), Välsignade växter: skrock och fakta om hundra läkeörter.

Himmelman, Lars, Från barberare till kirurgi magister, i: Svensk medicinhistorisk tidskrift 2007, sid 69-87.

Lehane, Brendan, 1982, Växternas makt, 1982.

Linné, Carl von, 1725 (nytryck 1957), Örtabok.

Läkekunstens historia, I-II, 1944, 1946.

Mattsson, Set, Slagfältets kirurgi, i: Populär historia 2007:4.

Nathorst-Böös, Hella, 2016, Häxans trädgård: Läkevaxter förr och nu.

Nielsen, Harald, 1978, Läkevaxter förr och nu.

Nielsen, Harald, 1984, Exotiska läkevaxter och trolldomsörter.

Nilsson, Ingemar och Petersson, Hans-Inge, 1998, Medicinens idéhistoria.

Villner, Katarina, 1986, Blod, kryddor och sot: läkekonst för 350 år sedan.

Örtmedicin och växtmagi, 1982, red: Finn Sandberg, Gunnar Göthberg.

Svensk adel

Eriksson, Bo, Svenska adelns historia, 2011

Kråkerum

Nilsson, Jonny. 2012-2014, Kråkerum efter Bielke I – Kråkerums mörkaste tid 1638-1729. (Digital artikel)

Mönsterås

En bok om Mönsterås: historik, 1963, red: Åke Domeij m.fl.

Nilsson, Jonny, 2011, På Åsen. En resa genom tidernas Mönsterås. Finns även som digital reviderad utgåva på följande länk - <https://issuu.com/jonnynilsson67/docs/paasen6>

Stranda (tidskrift 1927-2016)